

ÅSKÅDLIGHET OCH TEENDE

Jerker Karlsson, Teol. kand.

85

FILOSOFISKT FRÅGANDE

Allt tankearbete tar sin början i vår undran och förundran. Människor undrar och förundras också över de mest vittskilda ting såsom sanning, rättvisa, existens, skönhet, kausalitet och sitt eget medvetande. De förundras över livet, döden och evigheten och de frågar sig därför om dessa ting, men de stannar inte vid själva undran utan ställer frågor som kräver svar. Svar som på något sätt stillar deras undran och lär dem att bemästra det ting de frågar om. En fråga är en sats med

Vad som skiljer det filosoferande frågandet från det gängse sättet på vilket frågorna ställs är istället själva ingången till frågandet. I filosofin är det nämligen oftast själva frågan som är frågan.

vissa grammatiska och logiska egenskaper medan en undran är ett teende; en känsla av oklarhet. I den mån filosofin särskiljer sig i sitt frågande så är det inte i att den intresserar sig för andra problem eller drivs av säregna motiv till att söka svar.

Vad som skiljer det filosoferande frågandet från det gängse sättet på vilket frågorna ställs är istället själva ingången till frågandet. I filosofin är det nämligen oftast själva frågan som är frågan. Detta skulle kunna förstås så att det enda väsentliga är en frågas logiska form och så har också vissa filosofer förstått saken. Jag tänker inte här orda om det utan nöjer mig med att omtala att så har filosofi stundom bedrivits. Det finns dock flera sätt att tänka filosofiskt och där uttömmar inte logiken den filosofiska analysen utan spelar en underordnad roll.

Min tanke är att i det följande reflektera över två sådana icke formella filosofiska verktyg, vilka jag tror kan vara särskilt intressanta för existensfilosofiskt intresserade. Jag tänker dock tillämpa dessa verktyg på rums- och tidsbegreppen för att sedan avslutningsvis leda oss in i existensfilosofin. På så sätt knyts existensfilosofin till ett mer övergripande filosofiskt projekt och metoderna framstår inte som *ad hoc*-lösningar på specifikt existensfilosofiska problem utan som just generella filosofiska verktyg som äger tillämpning inom flera fält. Det verktyg jag har i åtanke är ”åskådlighet” och ”teende”. Hur åskådligt är vår frågande och hur ter sig de

ting om vilka vi frågar? Låt oss i tur och ordning betrakta åskådlighet och teende närmare innan vi säger något om deras tillämpning på existensfilosofiska frågeställningar.

ÅSKÅDLIGHET

Att fråga efter en frågas åskådlighet är att fråga efter dess gripbarhet och hanterlighet. I ena änden av spektrum befinner sig de åskådliga frågorna vilka vi är vana att hantera. Här frågar vi saker som hur mycket klockan är eller var Klostergatan 5 ligger. Om klockan är 14:32 är det sju minuter tills bussen går och det ter sig som jag nu måste bege mig av för att hinna till avgång. Om Klostergatan 5 ligger där så ter det sig som om jag måste vika av åt vänster här för att komma rätt. Vi vet vilka handlingar som ska följa på svaren och svaren blir därmed meningsfulla och frågan hanterlig, just därför att svaret är handlingsorienterat.

I den andra änden av samma spektrum befinner sig de icke omedelbart åskådliga frågorna. Hit hör frågor som är svåra att gripa och hantera. Kanske vi frågar oss vad tid och rum är och får då av fysikern till svar att dessa är dimensioner. Dimensioner säger dock inget om när bussar går eller var adresser ligger. Därmed är sådana svar inte direkt gripbara och hanterliga, men är sådana frågor trots det åskådliga? Det kan de faktiskt vara, men då enbart mot bakgrund av något gripbart och hanterligt. Vår fråga om tid och rum kan vara en fråga om vektorer (position, riktning, hastighet) i ett koordinatsystem som låter oss bestämma hur många rörelser på minutvisaren det tar för bussen att komma till nästa hållplats. Denna gripbarhet och hanterlighet är dock en tillämpning av något som bortom sin praktikalitet är icke-åskådligt, för vad är tid och rum bortom rörelserna på minutvisaren eller beräkningen av vektorns variabler? Här ger fysikern ett matematiskt svar genom att kalla rum och tid för dimensioner, just därför att fysikern i sitt praktiska arbete använder fyra värden för att specificera en plats i tid och rum.

Fysikern arbetar alltså med ett matematiskt redskap som kallas dimensionalitet och de underliggande variablerna i detta system får bära namn av det system i vilka de förekommer, alltså är tid och rum dimensioner. Frågan om tid och rum är därigenom åskådlig inom fysikernas praktik men den är icke-åskådlig om vi ställer oss utanför densamma, eftersom dimensioner upphör att vara en gripbar storhet utanför de matematiska redskap som bestämmer dem funktionellt. Fysiken rör sig ofta i denna domän av icke omedelbart åskådliga frågor, för vad är laddning, gravitation och massa utöver sina operationella definitioner som sätter begreppen tillhanda likt verktyg och instrument för olika verksamheter?

Bortom all åskådlighet finns de genuint icke-åskådliga frågorna, vilka visserligen kan te sig gripbara vid ett första påseende eftersom de trots allt är frågor och frågor är ju till för att svara på. När jag säger att vissa frågor är genuint icke-åskådliga så menar jag dock inte detsamma som de logiska positivisterna avsåg med meningslösa. Det kan nämligen finnas en mening med icke-åskådliga frågor så länge vi inte söker besvara dem genom att betrakta dem som vanliga frågor. Icke-åskådliga frågor kan ju vara detsamma som figurativa frågor.

Kanske frågar en gammal man: ”Vart har alla åren tagit vägen?”. Hans fråga är såklart då inte att förstå bokstavligt utan som en språklig figur som uppmanar honom själv eller lyssnaren att betänka allt som varit. Den gamles yttrande bär en frågas form men att ta frågan på allvar är inte att förstå den så att den gamle vill veta var tiden är, när den inte längre är; som om det fanns en plats där gångna timmar, dagar, och år befann sig när de passerat. Att ta den gamles fråga på allvar är inte att besvara den utan att minnas tillsammans med honom och ge sin sympati åt någon vars krafts dagar inte längre är, att tillsammans tala om ålderns sorger och ungdomens glädje. Att delta i ett sådant mellanmänskligt utbyte av känslor och tankar är ett högst åskådligt sätt att respondera på en i sig icke-åskådlig fråga och frågan är därför inte meningslös.

Salvador Dalí. *La persistencia de la memoria*. 1931.

Alla icke-åskådliga frågor är dock inte av denna figurativa art utan är verkligen icke-åskådliga medan frågaren trots det söker ett svar som om de vore åskådliga. Vi kan nu tänka oss att den gamle mannen verkligen menade sin fråga bokstavligt. Han efterfrågar inte minnen eller mänsklig närhet utan söker, rent faktuellt, den förflutna tidens lokalitet i rummet.

Huvudproblemet här är inte att gången tid inte befinner sig på en plats, om det varit pudelns kärna så skulle vi kunna svara den gamle att den förflutna tiden inte är i rummet. Nej, huvudproblemet är att frågan är omöjlig att förstå, att göra åskådlig. Det är helt enkelt inte möjligt att begripa hur ett svar på en sådan fråga skulle kunna se ut. Vi vet vad tid och rum är i de meningar som vi tidigare talade om, alltså den vardagliga betydelsen och den matematiska, men vi vet inte alls vad en gången tid som befann sig rumsligt skulle vara för något. Vi

saknar helt medel att åskådliggöra det efterfrågade tinget, så om vi rätt snubblat över det hade vi inte blivit klokare över vad det är och än mindre vad vi skulle göra med det.

Vad menade jag nu med att icke-åskådligheten var huvudproblemet? Kan vi inte bara avfärda frågan som nonsens och sedan ha frågan ur världen? Kanske är det möjligt att göra så med just denna fråga eftersom den är, det får erkännas, konstlad och inte allvarligt menad. Dock finns det angränsande frågor om tid och rum vilka inte är uppduktade utan faktiskt förekommande. Jag tänker närmast på frågor om tidens väsen, vilka redan Augustinus jämrade sig över och sade att vi väl vet vad tiden är för något så länge vi inte söker förklara och förstå detta något. Augustinus nyktra konstaterande hindrade dock inte honom själv från att söka svara på det om vilket han sagt att vi inget vet. Inte heller har det hindrat senare tiders tänkare eller människor i gemen att förundras över tiden som sådan.

Vi öppnar klockan och nagelfar matematiken som för att lyfta på förlåten och få en glimt av det allra heligaste. Utan att ha något egentligt begrepp om vad vi söker så söker vi det ändå och om vi tror oss ha funnit något så försöker vi öppna även det som om det vore en rysk gumma. Detta sökande är fåfängt och en utomstående betraktare skulle med Carroll kunna beskriva jaktscenen med följande strofer:

*They sought it with thimbles, they sought it with care;
They pursued it with forks and hope;
They threatened its life with a railway-share;
They charmed it with smiles and soap.*

– Lewis Carroll, "The Hunting of the Snark" (1874)

Bör man då skaka sitt huvud och suckande gå förbi ett dylikt jaktlag? Inte nödvändigtvis, för ibland är det själva vägen som är mödan värd. Genuint icke-åskådliga frågor kan just genom sin icke-åskådlighet vara en aldrig sinande källa till estetisk och vetenskaplig inspiration. Att söka besvara dem är en kreativ verksamhet där något tidigare icke-åskådligt kan göras åskådligt och bli gripbart genom att själva frågan ges en gripbar nytolkning. Salvador Dalis *La Persistencia de la Memoria* och René Magrittes *La Durée poignardé* är exempel på suggestiva konstnärliga nytolkningar av tidsbegreppet och Einsteins relativitetsteori bjuder en vetenskaplig nytolkning av tid som tensorer. De genuint icke-åskådliga frågorna uttöms dock inte av dessa svar. De är katalysatorer för ständigt nya tolkningsförsök varav somliga har bestående vetenskapligt och konstnärligt värde. Om vi tänker på frågan om vad som är tidens och rummets väsen i detta ljus, så framstår de inte som meningslösa. De fyller en existentiell funktion

genom att utmana vår tanke och fantasi att ta nya och okända vägar. Att ett slutgiltigt svar i sig självt är ouppnåeligt är kanske då av mindre vikt.

TEENDE

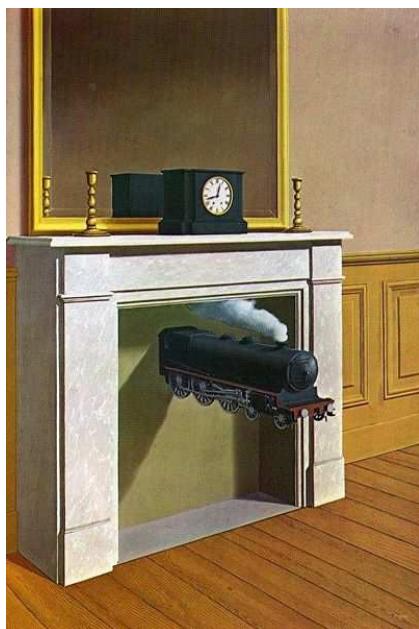
Långt innan fenomenologin blev en självständig skola inom filosofin hade grekerna lärt oss skillnaden mellan *phaino* (att ge sken, jmf. *phantasia* och *phantasma*) och *on* (att vara). Det förra är hur världen framträder för oss och det senare är hur eller vad världen är utom eller bortom detta teende. Teendet självt är inget ting eller föremål vilket går att undersöka med instrument och logik utan en kvalitativ aspekt av medvetandeakten. Tingens teende kan därför inte vara en fråga om sanning och falskhet utan om ärlighet och förljugenhet mot oss själva. Teendet är nämligen något som helt och hållet sker inom mig och i den mån det går att prövas måste denna prövning framför allt vara självrannsakande men också tentativt intersubjektiv. Teende finns alltså i betraktarens öga då denne iakttar och därutöver finns det inte.

Ett teende är inte ett percept men det är inte heller en teori, snarare är teendet det intryck som ligger mellan perceptet och teorin. Ett percept är det mest enkla sinnesdata som når vårt medvetande. Det är färg, form eller tonalitet innan det givits innebörd och mening. Teorin är den övergripande meningsstruktur som förklarar ett skeende och ger det sammanhang och mening. Här ser vi inte längre bara färg och form utan rusningstrafik, fiskafänge och statskupp. Teendet ligger som sagt emellan dessa båda som en sensibel kvalité i tingens framträdande i vårt medvetande. Teendet är subtilt och inte alltid så lättfångat men låt oss tänka det som ett adverb där verbet är medvetandeakten (sinnesmodaliteten) och teendet är adverbet som beskriver sättet på vilket medvetandeakten medvetandegörs (ljuvligt, skrämmande, väldigt, subtilt etc. etc.).

Många filosofiska frågor börjar i detta mellanled mellan percept och teori. När vi, som icke-fysiker, frågar efter rummet och tiden så är det ofta någon aspekt kopplad till rummets och tidens teende som vi bekymras av och på något sätt vill få reda för och lära oss bemästra genom vårt frågande. Så hur ter sig då rum och tid och vad i dem pockar på ett svar? Här är det lätt att bli förljugen och säga något förnumstigt med låtsat eller inbillat djupsinne. Tiden är som en väldig flod eller ett evigt spinnande hjul kanske vi säger smått poetiskt men inte desto minde förljuget. Om vi säger att tiden är si eller så har vi nämligen redan lämnat dess teende därhän och uttalat en teori och den kan ju i sig vara intressant (och sann eller falsk!) men det

är inte den som fick oss att först ställa frågan om tiden. Tidens teende är snarare detta: jag sitter och väntar och allt förflyter förtvivlat långsamt; jag är lycklig och allt skenar iväg så fort; det där som var är inte längre och det som kommer är inte här ännu. Tiden varken flyter eller rullar fram utan den ter sig i det tillstånd i vilket jag är, alltså i mitt ständigt närvarande nu. Ibland är jag stressad och mitt nu ter sig knappt, ibland är jag uttråkad och mitt nu ter sig långt. Oftast så märker jag dock inte av tiden eller tänker på den. Först i efterhand blir jag varse om alla de dagar som varit och antingen sörjer jag deras flykt eller så är jag lättad för att de nu är över. Men vad jag då tänker på är inte den gångna tiden som sådan utan hur min nu-tid ter sig i förhållande till min dåtid, ty den enda tid som har ett teende är den innevarande tiden, nu-tiden.

I min sinnevärld kan bara nu-tiden ha ett eget teende ty dåtiden ter sig inte som tid utan som minnen och framtiden ter sig inte heller som tid utan som förhoppningar eller bävan. Detta har en viktig implikation för hur vi närmar oss frågor om tid och rum. För tiden i sig, alltså tid såsom tid betraktad, är inte direkt tillgänglig för mig. Vad som är tillgängligt för mig är enbart mitt nu med sina minnen och sina förväntningar. Tidsbegreppet framträder för mig i växelspelet mellan dessa tre, för en människa utan minnen har ingen dåtid och en människa utan förväntningar saknar en framtid medan en människa utan nu-tid saknar alla tre.

René Margitte. *La Durée poignardée*, 1938.

För att tidens och rummets väsen ska bekymra mig måste det ske inom ramen för en teori om vad detta väsen är för något, alltså i enlighet med vad vi sade om åskådlighet under föregående huvudstycke. Troligare är dock att vad som bekymrar mig är kvalitén i min egen upplevelse, alltså tingens teende. Jag räds troligen inte framtiden utan mina förväntningar och jag sörjer inte dåtiden utan att min nu-tid ter sig så fattig jämfört med mina minnen. Skillnaden mellan teori och teende kanske först kan synas trivial. Det är dock en inte oväsentlig skillnad mellan att brottas med tingens vara och tingens teende. Om jag ska brottas med tinget så måste jag sträcka mig utåt och famla i det okända men om

jag ska brottas med tingens teende så är det in mot mitt eget mörker jag måste vända mig. Det är inte alltid alldeles lätt att veta om det är varande eller teende som är det väsentliga i en

fråga och det kan säkert finnas element av båda i en genuin förundran. Dock är det en god regel att börja med att ställa sig framför spegeln och rannsaka sin avbild. Vad det är i mig som väcker förundran över tinget är ofta minst lika intressant som vad i tinget som väcker förundran i mig. Ett provande av sin egen tanke som del av en själv väcker nämligen frågor som ingen teori om tinget kan ge svar på.

Tinget har vad Heidegger kallade en *förhanden-varo*, ett sätt att vara sig självt för sig självt, men det har också en *tillhands-varo*, ett sätt att vara tillhands för mig. I det senare fallet är det jag som inordnar tinget i min egen värld som en förlängd del av mig själv, en nytthet, ett bruksting, vars existens uttöms genom mitt sätt att placera det i min egen livsvärld. I denna livsvärld ter sig tingen efter min ordning och frågor om hur tingen ter sig i denna sfär är egentligen frågor om varför jag inordnat dem på det sätt jag gjort. Tiden och rummet är alltid där men på vad sätt låter jag dem komma mig tillhanda? Det finns också en normativ ansats i teendets fenomenologi eftersom det öppnar upp för ett ifrågasättande av hur vi upplever något medan upplevelsens föremål går förbi med tystnad.

EXISTENSFILOSOFI

Existensfilosofi behandlar frågor om människans existentiella villkor och täcker det ämnesområde vi kallar livsåskådning, både sekulär och religiös. Det är alltså frågan om en tematiskt sammanhållen grupp av frågor med flera ömsesidiga beröringspunkter. Till detta område hör tveklöst frågan om döden vilken får fungera som pilotfall för analysredskapen åskådlighet och teende. Vad kan existensfilosofi med dessa redskaps hjälp tillföra en analys av vad döden är?

Döden är redan åskådliggjord ur kemisk, biologisk, medicinsk, psykologisk och sociologisk synpunkt. Finns det verkligen något en existensfilosof kan tillföra? Ja det gör det tveklöst. En existensfilosof kan påvisa att döden är genuint icke-åskådlig och att inga försök att fånga den kommer att uttömma frågandet och inga svar kommer att vara tillräckliga. En människa som ställs inför sin egen eller någon annans död möter kreativiteten mitt i tillintetgörandet och detsamma kan sägas om hur samhällen och kulturer hanterar frågan. Det finns ett ständigt behov av att betvinga döden, att förstå döden, att gripa den om livet och hålla den fast med stadig hand. Döden kommer dock aldrig att låta sig fångas av den anledning att vi inte exakt vet, eller kan veta, vad det är vi vill få förklarad. Våra svar kan vara instrumentellt fulländade i olika praktiker men då det inte finns någon mänsklig praktik som täcker dödens väsen tror vi,

kanske rätt, kanske orätt, att något fortfarande kvarstår oförklarad. Frågan om döden kan därför liknas vid det Platon i *Timaios* kallade *chora*. Liksom *chora* för Platon är platsen där nya ting instantieras i mötet mellan idé och materia, så utgör genuint icke-åskådliga frågor en plats eller ett förståelserum för mötet mellan det icke-åskådliga och våra begrepp. I sig självt ett obegripligt kaos men ett kaos som inte bara är destruktivt utan också kreativt.

Ur frågandet om döden föds inte bara stor konst utan också ny livsvilja och livsmening. Döden står därmed, paradoxalt nog, i livets tjänst både på ett biologiskt och existentiellt plan. Existensfilosofen kan därför förstå varför döden inte kan vila i frid utan går igen och hemsöker oss under hela vårt liv. Existensfilosofen kan också ställa svarens bärighet i relation till att svar om döden inte är svar på en egentlig fråga utan olika framgångsrika sätt att förhålla sig till något i grunden numinöst.

Så hur ter sig då döden? Såvitt jag vet ter den sig inte alls. De tre människor vilka jag mött som en gång genomgått döden (kortvarigt det skall tillstås) har på mina nyfikna frågor sagt att den inte tedde sig på något sätt alls. Ena stunden levde de, nästa var de döda och sedan levde de igen. Döden var för dem inget annat än ett tillfälligt avbrott i teende. Inte heller har de många döende jag suttit hos som vak låtit mig förstå att döden skulle te sig på ett särskilt sätt. Sjukdom och ångest har teende, ja, men döden, nej. Vi kanske därför kan säga att döendet har ett teende medan själva döden inte har det. Ändå så är det döden vi frågar om och inte döendet (i vart fall om det inte är vårt eget nära förestående döende). Döden som inte kan te sig på något sätt räds vi medan döendet som verkligen kan te sig kvalfullt inte sporrar våra tankar till galopp.

Det enda i döden som kan ha ett teende är våra egna tankar om detta teendelösa. De kan likt minnen och förväntningar oupphörligen martera och omskaka oss. En existensfilosof skulle därför utifrån teendets fenomenologi kunna ställa den kätterska frågan om det kanske inte är så att det är våra tankar om döden snarare än döden själv som är i behov av filosofisk bearbetning. Det vore i sådana fall att vända tillbaka till den hellenistiska tidens filosofiska praktik där filosofins främsta uppgift var terapeutisk. I denna tradition sökte man driva ut skadliga tankar och ersätta dem med välgörande. Ett existensfilosofiskt bidrag i den riktningen vore säkert välkommet för det var några tusen år sedan vi såg något sist.